

IDENTITÁSVÁLTÁS VAGY IDENTITÁSPATOLÓGIA?

Néhány észrevétel Erős Ferenc írásához *

Erős Ferenc rövid, ám érdekes írásában arra a kihívásra hívja fel a figyelmet, amelyet a „Közép- és Kelet-Európában végbemenő nagy átalakulás”, a szovjet típusú rendszer demokráciával való felváltása jelent a szociálpszichológia számára, majd „*az identitás* reprezentációjáról és manipulálásáról” mint „a mindennapi hatalomgyakorlás és kontroll egyik lényeges összetevőjéről” (uo.) válasz fel néhány figyelemreméltó elgondolást.

A Foucault által „a hatalom mikrofizikájának” nevezett összetett jelenségkörből Erős az *identitás* mozzanatát emeli ki, annak is egy *sajátos* aspektusát, az identitás manipulálását mint a mindennapi hatalomgyakorlás egyik komponensét.

Erős identitás-(de)formációkat középpontba állító megközelítése gondolatébresztő és szociálpszichológiai szempontból rendkívül gyümölcsöző kísérletnek ígérkezik, úgy látom azonban, legalább *két lényeges szempontból* fogalmi differenciálásra és módosításra szorul.

Az egyik probléma az, hogy bár Erős — anélkül egyébként, hogy ezt megindokolná — elveti a pszichoanalitikus „nagykonstrukciókat, amelyek magas absztrakciós szinten vizsgálnak kollektív magatartásmódokat és tudatállapotokat”, maga is túlságosan *elvont* szinten válaszol fel elgondolásait. Azzal, hogy „Kelet- és Közép-Európa realitásait” együtt próbálja megérteni, hallgatólagosan feltételezi, hogy Magyarország és a többi *közép*-európai társadalom esetében *autochton* fejlődési modellel számolhatunk. A valóság ezzel szemben az, hogy a totalitárius állam Európa középső régiójában — tehát Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország esetében — nem belső fejlődési folyamat eredménye, mint a német, illetve az orosz történelemben, hanem egy külső katonai-politikai kényszer, tehát a társadalmi fejlődés szempontjából *véletlenszerű* elem következménye. Mint Szűcs Jenő munkáiból tudjuk, az a társadalmi alakzat, amelyre a szovjet típusú társadalom ebben a régióban rátelepszik, éppúgy eltér a kelet-európai társadalmaktól — így az orosz társadalomtól is, amelyben eredeti formájában létrejön —, mint amennyire a nyugat-európai társadalmaktól

* Magyar Tudomány, 1991/9, 1104-1110. o.

különbözik. A háború utáni közép-európai fejlődés szociálpszichológiai — és általában véve társadalmi — elemzését éppen az teszi bonyolulttá, hogy itt nem a szovjet típusú fejlődés „tisztá” esetéről van szó, hanem az említett két társadalmi modell — számunkra kényszerű — *szuperpozíciójáról*, aminek következtében a közép-európai fejlődés elemzése egy teljes nagyságrenddel bonyolultabb problémának ígérkezik a kelet-európaiénál; a társadalomtudománynak itt mindenképp számolnia kell azzal az eltérő történelmi fejlődéssel, amelyet Európának ez a régiója bejárt, és amelynek legfontosabb eredménye valószínűleg az, hogy a *civil társadalom* bizonyos kezdeményei nálunk kialakulhattak. Erős optikája ebből a szempontból a nyugati — politikai és társadalomtudományi — elemzőkére emlékeztet, akik Európa nyugati részéből csak azt látják, hogy tőlük mind Közép-Európa, mind Kelet-Európa keletre van. A javasolt differenciáció nélkül azonban teljesen érthetetlen az a különbség, amely a szovjet katonai fenyegetés megszűnése után egyrésről a „visegrádi hármas”, másrésről pedig Bulgária, Románia és a Szovjetunió politikai és gazdasági fejlődését jellemzi.

A történeti dimenzió figyelmen kívül hagyása mellett van egy másik — specifikusan szociálpszichológiai — pontatlansága is Erős vázlatának, nevezetesen az, hogy bizonyos szempontból egybemossa a „nyilvános” és a „tudatos”, ebből következően pedig a „patológiás” és az „egészséges” fogalmát. Kiindulásképpen megállapítja, hogy a totalitárius rendszerekre „a nyilvános és a privát identitások közötti szakadék” a jellemző (...) „a többé-kevésbé illegitim identitáskategóriákkal a totalitárius rendszerek megpróbálnak leszámolni, mégpedig oly módon, hogy óriási nyomás nehezedik a magánéletre (magára a családra, az állampolgárok spontán csoportjaira, az államideológiával szembenálló közösségekre stb.” (...), és ez „a privát identitások nagyarányú erózióját” eredményezi (1108.old.). Végül pedig, és ez képezi fő mondanivalóját, az identitás-deformációk — vagy ahogyan ő nevezi, „identitás-eróziók” — három osztályát állítja fel: az *elfojtást*, a *negatív identitás-töredékké* alakítást, és — Mérei nyomán — a *marginalizálódást*. A vázlatos kifejtésből nem derül ki pontosan, hogy Erős mennyire tekinti általánosnak a privát identitások pusztulását, eltorzulását, azzal azonban, hogy „nagyarányú erózióról”, a magánéletre nehezedő „óriási nyomásról” beszél (1108.old.), valamint, hogy meg sem említi — akárcsak mint létező, de írása tárgyán kívül eső identitás-reakciót — a (nempatológiás) identitás-*megőrzés* változatát, határozottan azt a benyomást kelti, hogy a társadalom *nagyobbik hányadát érintő* jelenségnek tekinti. Ezt az olvasatot támasztja alá az is, hogy az identitás-eróziók „első és legfontosabb” formája véleménye szerint „az üldözött, illegitimé nyilvánított vagy nem kívánatos identitás-elemek *elfojtása, a tudatból való kiszorítása*. Ezek az elemek azután csak *szimbolikus reprezentációkban, álmokban és fantáziákban, szimptomákban jelennek meg*” (1108.old. — kiemelés az eredetiben). Erős mintha stílszerű módon, „tudattalanul” maga is átvenné a cikkben korábban félretolt „nagy konstrukciók”, a pszichoanalitikus szociálpszichológiai elméletek — valószínűleg egyébként napjainkban sem érdektelen — „patomorf” szemléletét, és ezzel túldimenzionálná a viselkedés-patológia szociálpszichológiai szerepét, elkövetve ezzel azt a hibát, amelynek elkerülésére a nemzeti szocializmus esetében, tanárként maga hívta fel a figyelmet: a totalitárius állam sikerpropagandáját ne tévesszük össze a tényleges állapotokkal!

Erős elemzése szerint a totalitárius állam szociálpszichológiai képlete nem más, mint néhány kiagyalt — amilyen például a „faj” —, de legalábbis partikuláris — a „proletár”,

illetve a „szovjet ember” — identitás-kategóriájának az *univerzális* piedesztáljára történő emelése, valamint ezzel komplementer módon az összes ettől eltérő identitás-forma *illegitimé* nyilvánítása. A totalitárius állam *céljait* tekintve minden további nélkül elfogadható Erős képlete. A totalitárius rendszer szociálpszichológiai *valósága* azonban ettől teljes mértékben különbözik, elsősorban talán amiatt, hogy a rendszer erőszakos identifikáló törekvései még a szovjet típusú társadalom *par excellence* — szovjet, helyesebben orosz — változatában is jelentős akadályokba ütköznek a családszférával találkozva.

Végző soron minden totalitárius ideológia *utópisztikus*, mégpedig abban az értelemben, hogy valóság-idegen „fantázia-antropológiája” következtében túlbecsüli az általa favorizált ideológia mozgásterét, jelentőségét az *egyén* életében. Azt mondhatjuk, a cikk szemléletéhez közel álló terápiás terminológiát alkalmazva, hogy az egyes ember *valóság érzéke*, s ennek megfelelően a családé is — nagy általánosságban — a totalitárius államénál *intaktabb*. Megint csak a szovjet típusú rendszer összeomlásának tapasztalatára utalok, de ezúttal Magyarországnál maradva: ha valóban olyan általános lett volna nálunk az identitás-deformációk jelensége, mint azt Erős sugallja, akkor a szovjet típusú rendszer hogyan tűnhetett volna el szinte egyik napról a másikra? Az emberek, mint Erős írja, „vállalni kezdték korábban illegitim, üldözött vagy nem kívánatos identitásaikat: újra »felfedezték« és ki-nyilvánították magyarságukat, zsidóságukat, a partikuláris lét- és élményformákhoz, a múlthoz, a tradícióhoz, a régióhoz, a korábban elítélt szokásokhoz vagy eszmékhez való ragaszkodásukat” (1109.old.). Erős maga is idézőjelbe teszi a felfedezték szót, nyilván arra utalva, hogy ezeket az identitásokat az esetek többségében nem kellett *felfedezni* (idézőjel nélkül), mivel mindig is ott voltak a Tudatos, bár nem *nyilvános* (!) szférájában. Ha viszont így van, akkor az Erős által leírt identitás-deformációk csak a társadalom egy viszonylag szűk rétegét jellemzik, *míg a többség esetében* egyszerűen a külső kényszerszerűen figyelembe vevő színlelésről, tehát lényegében *viselkedési*, és nem identitás-módosító stratégiáról beszélhetünk csupán, amely a kényszer eltűnése után szinte azonnal megszűnik.

Ez átvezet bennünket utolsó észrevételünkhöz: a patológiás-egészséges közötti distinció hiányát nem csupán *empirikus* szempontból érezzük — nevezetesen úgy, hogy Erős nem tisztázza, hogy az általa felvázolt három „erőzótípust” mennyire tekinti a totalitárius rendszerben tanúsított tipikus reakció-formának — hanem *konceptuális* szempontból is, az általa felvázolt tipológián *belül*. Erős „a privát identitás-elemek kiszorításáról” beszél mind az elfojtás, mind a negatívvá változtatás, mind pedig a marginalizálódás esetében. Kiszorítás, de honnan? — kérdezhetnénk. Az első két eset világos, nyilvánvalóan a pszichoanalitikus fogalomrendszerben kell értelmeznünk, mint a Freud által leírt, majd Anna Freud által pontosabban meghatározott *tudattalanul* működő *érvédő* mechanizmusokat, ahol tehát a kiszorítás a tudatra — Freud úgy mondaná, a Tudatos rendszerére — vonatkozik. Úgy tűnik tehát, hogy az első két esetben az „identitás-erőzió” a viselkedés-patológia birodalmába tartozik. Mérei *marginalizáció* -fogalma azonban — amely, ahogyan Mérei mondja, az élményközösség *anyanyelvéként* az utalásban fejeződik ki — már korántsem ennyire egyértelmű ebből a szempontból. „Az utalás olyan tudatfolyamat, amelynek dinamikáját nem az elfojtott vágy dinamikája, hanem a tudatperemen elhelyezkedő még élő, eleven élmény alkotja” írja Erős, pontosan követve Méreit. Méreinek az utalás lélektanára vonatkozó leírása azonban önmagában sem eléggé kidolgozott, — Mérei inkább negatív módon, arra törekedve, hogy a freudi elmélettől elkülönítse ezt, határozza meg az utalás

fogalmát, semmint pozitívan kifejtve. A kétféle (a freudi és a Mérei-féle) fogalomrendszer egy tipológiában való szerepeltése azután tovább növeli a problémákat: az első két „erózió-típus” — elfojtás és negatív identitás-töredékké változtatás — freudi *vertikális feléptéssel* „térbeli” modellje, és a harmadik, — a marginalizálódás — Mérei-féle *horizontális topikája* teljes mértékben *inkohérens*. A két modell nem inkonzisztens ugyan, egy osztályozás azonban nem elégedhet meg ezzel, ha csak nem érjük be a Borges által lefestett osztályozási típussal: az állatoknak több osztálya van, így az emlős állatok, a császár állatai, a kitömött állatok, az olyan állatok, amelyek nevei „b” betűvel kezdődnek stb.

Az Erős által felhozott *Marranos*, vagyis az áttért spanyol zsidók identitás-formációjának példája ebből a szempontból csak növeli a fogalmi tisztázatlanságot: valóban „a tudat peremére” szorul-e a *Marranos* judaizmusa, tehát vallási identitása, vagy éppen ellenkezőleg, centrális szerephez jut identitásukban, kérdezhetnénk. Első pillantásra a *Marranos* - viselkedés mind pszichológiai — egy tradícióját sikerrel őrző közösség ragaszkodása erős erkölcsi- és én-integritást biztosító értékeihez —, mind pedig társadalmi szempontból tökéletesen adaptívnek tűnik, amely egyáltalán nem elsősorban az értelmiség „kelet- és közép-európai országokban marginalizálódó” részének (1109. old.) túlélési stratégiáját képviseli, hanem szinte az egész társadalomét, amelynek a totalitárius rendszerhez alkalmazkodva *Marranos* ként kellett viselkednie; a „társadalmi marranizmust”, véleményem szerint éppen ezért nem is lehet a *marginalizálódáshoz* sorolni, hanem éppen az Erős megközelítésmódjából hiányzó identitás-reakciót, a — megintcsak a klinikai nyelvhez folyamodva — „*sine morbo*” identitás-megőrzés változatot képviseli. Azon persze lehet majd vitatkozni, és empirikusan vizsgálni, hogy mennyire általános ez az alkalmazkodási stratégia, az azonban plauzibilisnek tűnik, hogy ha a rendszerváltást az identitás fogalma felől közelítjük meg, akkor aligha engedhetjük meg magunknak, hogy ezt a reakciót figyelmen kívül hagyjuk.

A fentieket röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a szovjet típusú totalitárius rendszer szociálpszichológiai vizsgálatánál relevánsnak ígérkezik a (kollektív) identitás Erős által javasolt középpontba állítása, ugyanakkor — Közép-Európa esetében — kétszeres védőernyővel, a *civil társadalom* és a *családi szféra* ellenállásával kell számolnunk a rendszer ideológiai nyomását vizsgálva; e két tényező azt eredményezte, hogy a „privát identitás-elemek” kiszorítása csupán a társadalom nyilvános szférájában járt *részleges* sikerrel, míg az egyes emberek *tudatos* szférájáig relatíve kis számban, inkább csak patológikus esetekben hatolt el a totalitárius rendszer. A többség tehát adaptív módon alkalmazta a cikkben „társadalmi marranizmusként” jelölt „túlélési stratégiát”, amely inkább viselkedési, semmint — analitikus értelemben vett — *énvédő* mechanizmusnak tűnik.

Szummer Csaba